

Oihenart, Moret eta hirugarren gizona Nafarroako Konkista literaturan

Patxi Larrion

Historian lizentziatua

Laburpena

Komunikazio honen hasierako asmoa zerrenda bat egitea zen. Hau da, Nafarroako Konkistaren gaia era batera edo bestera aipatu, baliatu, erabili duten literatur lanen zerrenda egin. Azterketa beste baterako edota beste norbaitendako uzteko asmoa nuen, baina gaian murgildu eta amore eman behar izan dut. Gogoetarako bide zabaldu dit irakurritakoak, eta ohi den gisan erantzunak baino galderak dakartzat.

Hiru oharpen hasmenta gisa

Nire ekarpena ez da mugatuko nobela historikoaren generora. Literatur genero hau aski ongi zedarriturik dago, eta gaiak, gaur bildu gaituen gaiak literatur testu ugari iradoki ditu, gehienak erdaraz. Erran gabe doa euskaraz sortu testuak izanen ditut aztergai.

Bigarren oharpena marko kronologikoari dagokio. Ontzat ematen dut Peio Monteanoren periodizazioa, eta horri jarraiki niretzat ere 1512tik 1529ra doan aroa da Nafarroako Konkistaren garaia. Baina, hori hala izanik ere, lan honetan marko historikoa zabaldu dut, bi heriotza data dira ezarri ditudan mugarrak. Karlos III.aren erregealdiaren akabera (1425) eta Nafarroako Henrike III.aren heriotza (1610). Bi mende eskas, Nafarroako erresuma zaharra goitik behera aldarazi zutenak, bihurgunez beteriko aldaketa garaiak, egiaren aitortzeko hori da kontatu digutena.

Galdera sorta bat duzu azken oharra, duela 500 urte gertatu zirenak gure literaturan izan duten isla aztertzeko tenorean, ba al du memoriak historiak adina garrantzirik? Zein da duela bost mende gertaturiko konkistak egun gure memoria kolektiboan betetzen duen tokia? Memoria kolektiboa eta imaginario kolektiboa gauza bera al dira? Galdera hauei erantzuna emateko ahaleginean Iñigo Aranbarrik¹ eta Santiago Leonek² historia eta oroimenaz plazaratu dituztenak izan ditut gogoan.

Lan honetan ari nintzelarik, Nafarroako konkista pausaleku (edo borrokatoki) duten literatur testuak irakurtzen ari nintzelarik, literatur sariketa bateko original bat igorri zidaten, ipuin luze bat zen, *Oihenarten iluna* zuen izenburua. Testuaren literatur balorea baino bertan kontatutakoak piztu zuen nire interesa. Ipuin horre egilearekin harremanetan jarri eta baimena eskatu nion kontakizun horretako bi pasarte erabil ditzadan. Egilearen baiezkua jasota, hona lehendabiziko pasarte:

Eguzkiak Sarbil mendilerroa nahi zuen gordeleku. Fagurrinak are gehiago moteltzen zuen zaldi akituaren ibilkera. Azellako zubiaren ondoko bentan morroi bat zuen zain Oihenartek 1656ko urriko ilunabar hartan.

-Txantxonekoek *bidali naute*. Lehor zuzendu zitzaion morroia. Arnaud jabetu zenerako gizonak eskuan zuen zaldiaren brida, zubia igaro eta aldapa igotzen hasi ziren.

¹ Memoriak oinarritzko balioetan, gizatasunaren balioetan, hunkitzeko gaitasun handia du, Literaturarako oso baliagarria, historia ez bezala. Historiak arazo handi bat du: historia irakurri eta hurbiltzen ahalegindu gaitzke, baina historia ezin dugu interpretatu gaur egungo ikuspegietatik. Askotan entzuten dira honelako galderak: «Eta gu orain dela 40 urte zer izango ginen? Karlisten eta liberalen garaian, karlistak edo liberalak izango ginen? Nafarroako konkistaren garaian, zer egingo genuen?» Baina ez daukagu nahikoa elementu guk egoera horiek nola biziko genituen jakiteko. Joera handia dago orain dela 40, 200 edo 500 urteko gertaerak gaur egungo ikuspegietatik ulertzeko edo justifikatzeko, eta hori oso zaila da. Eta askotan zilegi ere ez da hori egitea.” Iñigo Aranbarri egindako elkarrizketa Berria 11/07/26

² Konkistaren oroimena, oroimenaren konkista. Santiago Leone Argia astekaria 2181

Txantxoneko inor ezagutzen al dut nik esan zuen bere baitarako Arnaudek, egun hartan dena edo ia dena berria zen Oihenartendako. Aste bete igaroa zen Donapaleu utzi zuenetik. Donibane Garazi eta Orreagan ez zuen inolako eragozpenik izan egin beharrekoak bideratzeko tenorean, Iruñekoa bestelako afera izan zen, hiri-buruzagiaren harresiak ez zituen igaro ere egin, Magdalenako zubian soldadu multzo bat agertu zitzaion Oihenarti, debekua argia zen, ez zuen Iruñean sartzerik, soldaduek Arnaud Azellako zubira eramateko agindua zuten, Azellan egonen baitzen Zizurreraino lagundu behar zion morroia.

-Zizurreraino? Harridura marrastu zen maulekoaren bisaian.

Azellako zubia igaro eta puska batera aldapa bat igotzen hasi ziren, tarte horretan Txantxoneko morroiak ez zuen ahoa ireki

-Geldi, otoi. Ia oihuka Arnaudek, morroia gelditu, gelditu zen, baina ez zen gibelera bihurtu. Zalditik jaitsi eta animalia babsa bilatu zuen Arnaudek, haizeak bortizki jotzen baitzuen Zizurrerako bidean. Aldapa amaitezina gertatzen ari zitzaion.

Ingurua ez zen guztiz arrotza Oihenarterendako, duela hogeituz urte edo estrainekoz ezagutu zituen paraje horiek, Noain ondoko Mendi izeneko muinoan egona zen, batailaren arrasto bila hastea burutik pasa zitzaion, baina inguruan zituen laguntzaileak ikusirik baztertu zuen guda-zelaiaren xerka hasteko aukera. Zerbait idaztera ausartuko al zen duela mende bat pasatxo Noain ondoko soroetan hil zirenak gogoan.

Honaino ailegatu eta pentsatu nuen, harrigarria da nola berriki arte ez den testurik idatzi, edo hobeki esanda nik dakidala ez den testu epikorik idatzi Noaingo batailaren inguruan. Igual Oihenartek ezer idatzi zuen, hala izan bazen ez da oraino guregana ailegatu. Ikus dezagun poesian zer dugun, zer dugun edota nik zer topatu dudana.

Konkista poesian. Amaiurko Gaztelu Baltzatik Garañoraino

Konkistaren marko kronologikoa zabaldu dugunez, Bereterretxeren kantoriarekin zerikusirik duten lanak ere aztergai ditugu.

Zuzenean edo zeharka gaia jorratzen dutenen zerrendan honako izen hauek ageri zaizkit:

-Estepan Urkiaga “Lauaxeta”: *Amaiurko Gaztelu Baltza*

-Xabier Lete: *Nafarroa Arragoa, Gu ezaren seme, Nafarroako azken erreginak Donapaleun*

-JosAnton Artze: *Laino guztien azpitik*

-Joxe Azurmendi: *Manifestu atzeratua*

-Jose Angel Irigaray: *Kondairaren ihauterian, Bizi minaren olerkian*

-Jon Mirande: *Jauregi hotzean, Eresi, Gudu-abestia*

-Luis Garde: *I will sing a lullaby*

-Joxemiel Bidador: *Oskiate, Garaño*

Hauetako zenbait olerki musikaturik izan dira, konparaziora Lauaxetaren *Amaiurko gaztela baltza* bai Imanol zenak bai Pettik kantatu dute, Letek berak abestuko zuen *Nafarroa Arragoa* eta bestalde kantaren bat propio sortu dute garaia gogoratze aldera, esaterako Exkixu taldearen *Amaiur* kanta.

Arestian epika aipatu dugu, antzeslanek, nik ezagutzen ditudan antzerki testuek badute epikatik.

Antzerkia. Etxaideren *Begia begi truk* eta Amayur, Zabaletaren Mariskala eta Irigoienek *Kristala*

Jon Etxaidek, besteak beste, *Begia begi truk* eta *Amayur* antzezlanak utzi zizkigun. Bietan, agertzen dira Nafarroako Pedro mariskala eta Leringo Kondea, pertsonaia biek badute protagonismoa Patxi Zabaletaren *Nafarroako azken mariskala* antzezlanean³ ere. Mattin Hirigoienek *Hautsi da kristala* historiaren bihurtune bera du antzeztoki baina amikuztarraren kasuan ironia da kontakizunaren motorra.

Marko kronologikoa zabaltzean zenbait pastoral sar ditzakegu azterketa honetan.

---

³ Star Wars saga maite dutenendako simul erraza da honako hau. Nor da Nafarroako konkistan Obi-Wan Kenobi? On Pedro Mariskala. Nor Darth Wader? Leringo Kondea. Beti ere, ez dugu ahaztu behar, Leringo Kondea titulu nobiliario bat dela, eta *Begia begi truk* antzezlanean ageri den kondea, hau da Bereterretxeren garaiko kondea ez da *Amayur* obraren garaiko pertsona bera. Ikus nola bukatzen den *Begia begi truk* antzezlanak, kasualitatez edo Gartzot izeneko pertsonaia da mintzo dena: *Leirin'go Jaun Kuntia eta Nafarroa'ko kondestable jauna: Izan bedi ire izena madarikatua mendez-mende Euskalerrietan!* Bestalde, Nafarroako Mariskalarena ere kargu bat zen, hori bai, Nafarroako Mariskala aipatzen dugularik Simancasen hil zen Pedro Mariskala da burura datorkiguna.

-*Berterretx* gutxienez lau aldiz taularatu da, 1949an (Urdiñarbe/Maule) 1958an (Maule) 1970ean (Ligi/Atarratze) azken bi hauetan Etxaun-Irurik idatzi zuen testua, eta 2005ean (Ligi) Pier Paul Berzaitzen testua jarraikiz.

-Etxaun-Iruriren testuak dira halaber *Matalaz* (Eskuila 1955, Parise 1964) eta *De Treville* (1966, Iruri).

-Muskindin 1985ean *Allande Oyhenart* pastoralara antzestu zuten, idazlea Allande Bordaxar izan zen.

-*Atharratze Jauregian* ere multzo honetan sar dezakegu, Pier Paul Bertzaitzek idatzi testua 1997an Atarratzen eta Otsagin antzestu zuten.

-Iragarri dutenez 2012an Maule eta Amaiur herrien artean ikuskizun bat ari dira prestatzen 1512-2012 mendeurrenaren karietara.

Baina, jarrai dezagun ipuinaren bigarren pasartearekin, Zizurrera bidean utzi ditugu Oihenart eta Azellako zubian batu zaion morroia. Hona hautatu dugun bigarren pasarte:

Aldaparen akaberan etxe multzo bat ageri zen.

-Hau al da gure helmuga. Galde egin zion Oihenartek morroiari

-Ez, hau ez da.

Herrian sartu eta Iparmendebaleruntz abiatu ziren, ondoko muinoan beste etxe multzo bat antzeman zitekeen, aurrekoa baino handiagoa, ondoren ikasiko zuen Oihenartek Zizur bi zirela, Txikia eta Nagusia, azkeneko honetan karrika zabal batek erdibitzen zuen etxe multzoa, karrikan barna abiatu eta plaza batera aileagatu ziren, plazaren ezker aldean jauregi bat, ate nagusia zabalik zuen eta bertan gizonezko bi zain. Horietako batek puskaz bizkorrenak ezker eskuaz jarraitzeko keinua egin zion morroiari, honek morroiak ez zuen gelditzeko inolako imintziorik egin eta zaldia ukuilura bidera zeraman Oihenart bi gizonen parera heldu zenerako

-Jainkoak zuekin! Arnaudek boneta erantzi zuen agurtzean. Gauza bera egin zuten bi gizonen eta orduantxe ezagutu zuen Oihenartek gizonetako bat

-Joseph! Zu hemen, Josulagundiak ez al du Iruñea osoan ni hartuko nauen ostaturik.

-Gau on Arnaud, zu beti bezain zirtolari. Ba al duzu, zure seme Jakesen berri?

-Konpainiak bahitu zuenetik ia ez dut semearen berririk.

Gizon bizkorrak Arnaud eta Josephen arteko solasa eten zuen eta etxe barnera sartzeko gonbita luzatuz

Honaino kontakizunaren bigarren pasartea, Arnaud, Joseph eta gizon bat, bizkorra nonbait, Zizurko jauregi baten barnean ditugu, 1656eko urriaren 8ko ilunbarra da. Solas aspertuan aritu al ziren? Zertaz arituko ote ziren? Nor zen hirugarren gizona?

Narratiba. Tesi historikoak versus sormena.

Garaian garaikoa. Sormenari dagokionez, narratibazkoak dira egun euskaraz argitaratzen diren lan gehienak eta konkistaren gaiarekin bezgauza ari da gertatzen. Nobelak edota ipuinak dira aztertu ditudan testuak. Horien artean, Jon Alonsoren *Katebegi galdua*, Joxan Oizen *Beñat Dardo*, Aingeru Epaltzaren “Erresuma eta Fedea” trilogiaren lehendabiziko bi aleak (*Mailuaren odola*, *Izan bainintzen Nafarroako errege*), eta Iñaki Petxarromanen *Nafarroaren amets odoltsua* ipuina

Gazteleraz ez bezala, tsi historiko jakin baten defentsan idatzitako literatur lanak baino sormenaren mesedetan idatzirik testuak dira euskaraz sortu gehienak.

Ohitu gara, erdaraz argitara emandako lanetan bereziki, tsi jakin baten defentsan idatzirik liburuak irakurtzen, maiz gisa honetako gogoetak iradokitzen dituztenak:

-Hura (konkista) gertatu izan ez balitz puskaz hobeki geundeke.

-Aukera galdu bat izan zen hura (Noain)

-Egun, duela bostehun urte bezalaxe, traidoreak (Beaumontarrak) ditugu gure artean eta horiek izan dira mendeetan zehar kolonizatzaileen euskarri.

Aztergai dugun marko kronologikoa eskenatoki duten euskarazko testuetan bestelako ekarpenak antzeman ditut nik. Azal dezadan.

Alonsoren *Katebegi galdua* eleberriaren bilbea ezaguna da, liburuaren kontrazala gaztigatzen duen legez liburu bat da kontakizunaren ardatza, XVI. mendean euskaraz idatzi omen zen liburu bat, Leizarragaren Bibliaren aurretiko liburu ezezaguna orain euskal historia interpretatzeko modua aldaraz dezakeena. Juandeaburre Fundazioan gorderik zegoen eta lapurtu berri dute, liburuaren xerkak hainbat jauntxo eta jauntxo ez direnak dantzan jarriko ditu ustezko altxorra nork atzeman aurrena.

Joxan Oizen *Beñat Dardo* besteak beste Bernard Etxepareren urte ilunak argitara ekartzeko ahalegina da. Oizek *Linguae Vasconum Primitiaeren* egilea ilunpetik atera du, hezur-haragizko Etxepare aurkeztu digu.

Aipamen berezia merezi dute Epaltzaren trilogiaren lehendabiziko bi tituluek, izan ere *Mailuaren odola* eta *Izan bainintzen Nafarroako errege* eleberrietan aurkeztu zaiguna ikusirik trilogiaren amaieran Pedro Agerre Axularrek beteko duen papera aurreikusi dezakegu.

Gauzak honela, lan hauetan, saio hauetan guztietan, begibistakoa da gure imaginarioa zabaltzeko ahalegina. Euskal literaturan nor diren Etxepare, Leizarraga, Axular eta beste hezur-haragizko bilakatu narratibaren bitartez, eta bidenabar, gure historiaren hainbat pasarte euskaraz kontatu, fikzionatuak badira ere, euskaraz kontatu. Izan ere, nobela hauetako hainbat kontakizun eta pasadizoei historia liburuetan axioma gisa aurkezten zaizkigun hainbat gertakariei baino egiazkotasun handiagoa darie. Konparazio batera, euskaraz mintzo den Nafarroako errege bat hurbila bezain benetakoa agertzen da Epaltzaren testuan, XVI. mendean euskarak zuen estatusaz dakiguna gorabehera egiaren antza handia hartzen du *Izan bainintzen Nafarroako errege* eleberriko protagonistaren jokamoldeak.

Hirugarren gizona

Ikusitakoak ikusita gertagarria iruditzen zait niri Arnaud Oihenart eta Joshep Moreten arteko elkartzea. Elkarri estimu handia zioten. Oihenartek jaso berria zuen Nafarroako Artxibategiak kontsultatzeko debekua, nonbait Gaztelaren kontrako tesiak zabalduko zuelako beldur ziren nafar agintariak, era berean ezaguna dugu Moretek igorri zion gutunetako bat non elkartzeko gonbita gogo biziz luzatzen dion, bestalde badakigu Moret euskalduna zela, aitortzak euskaraz ere egiten baitzituen, biak ala biak nor dira gure historiografian, ataka honetara ailegaturik logikoa dirudi haien elkartzea eta Zizurren gertatu izana Oihenarten 117. atsotitzari⁴ erreparatuta ondorioztatu dezakegu. Baina, hona galderak, zertaz jardun zuten 1656ko urriko ilunabar hartan? Nor zen hirugarren gizona?

Ausardiaz jokatu eta hirugarren gizon horren balizko nortasunaz arituko naiz. Zizur Nagusian Oihenart eta Moretekin batera hitz aspertuan aritu zena Martin Aianz duzue. Martin Aianz Frantses Ayanzen sasikoa, eta nor zen Frantses Aianz? Bada, Jeronimo Aianz Beaumont⁵ famatuaren anairik zaharrena.

Aranbarri-Bidador binomioaren aipua jarraiki, “errealitatea, maiz, fikzioari laguntzera dator”⁴. Menturaz, ezagutzen ez ditugun gutun, testu, izkribuak ageriko dira, baina horiek gabe ere, irudika ditzakegu Oihenart, Moret eta Aianz konkista hizpidea harturik Zizurko Txantxonean 1656ko urriko ilunabar hartan. Fikzionatzen ari garela garbi utzirik zer dela eta ez dugun imaginario zirtolari bezain ramegantea asmatzen?

⁴ “Dohakaizdunak Zizurren illuna” Atsotitz honen inguruko esanahiaz, ikus Bidadorren *Hutseaniko hazkurria*.

⁵ Jeronimo Aianz eta Beaumont (Gendulain, 1553-1613). Zientzialaria eta asmakizun askoren egilea, horien artean lurrunezko makinarena. Filipe II.a erregearen zerbitzuan aritu zen. Meategietan hainbat asmakizun saiatu zituen, ondoren Industria Iraultzaren oinarri izanen zirenak.